

УДК 39:75.04

DOI: [https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1\(12\).03](https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1(12).03)

Світлана Стоян, д-р філос. наук, доц.

e-mail: ssstoyan1974@gmail.com<https://orcid.org/0000-0003-3975-8524>Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна

ТЕМА ВІЙНИ В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ: СПЕЦИФІКА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Здійснено аналіз культурно-історичних трансформацій характеру відображення теми війни в образотворчому мистецтві. Зазначається, що мистецтво завжди реагувало на зміни світоглядних парадигм і відображало стрижневі ціннісні принципи різних історичних періодів розвитку людства. Акценти відображення сутності війни змінювались від фіксації конкретних подій, які відбувались у реальному житті, до зображення узагальнених метафоричних образів за участі міфологічних персонажів, що не мали відношення до дійсності, і навпаки. Окрім цього, образотворче мистецтво також поставало каналом сублимації психологічних переживань митців, які вивільняли свої почуття, пов'язані з війною, в сюжетах власних творів. Завдяки цьому народжувались потужні, геніальні мистецькі твори, актуальність яких не зменшується навіть через декілька століть по тому. Здійснено порівняльний аналіз характеру відображення війни у мистецтві давніх цивілізацій, Античності, Середньовіччя, Відродженні, бароко, рококо, класицизмі, романтизмі, авангардному мистецтві початку ХХ століття, радянській тоталітарній практиці, а також в сучасному українському мистецтві. Завдяки проведеному дослідженню унаочнюється сутність та характер трансформацій, які відбуваються у ці періоди, й зазначається пряма кореляція цих змін зі станом та характером культури.

Ключові слова: війна, образотворче мистецтво, культура, соціокультурні трансформації, сучасне українське мистецтво.

Постановка проблеми. Образотворче мистецтво завжди було і залишається потужним візуалізатором культурно-історичних трансформацій, які абсолютно природно відбуваються у процесі розвитку людства. Характер відображення культурних змін, важливих, доле-носних, трагічних подій, серед яких провідне місце займає війна, дає нам можливість з культурологічного погляду проаналізувати наявні в тому чи іншому соціокультурному просторі світоглядні позиції та персональне мистецьке ставлення до цього явища, що, на жаль, продовжує супроводжувати людське життя з давніх часів.

Аналіз досліджень і публікацій. Тема взаємозв'язку мистецтва та війни в культурології є досить мало дослідженою, але у контексті останніх подій в Україні та світі вона набуває все більшої популярності, привертаючи увагу вчених до аналізу цих взаємовпливів. У 2017 році відбувається публікація книги "Війна та мистецтво: візуальна історія сучасних конфліктів" (під редакцією Джоанни Бурк) [Bourke, 2017], публікуються статті, присвячені цій проблематиці, серед яких стаття Пітера Шельдаля "Мистецтво під час війни" [Schjeldahl, 2022], Івана Чернічкіна, Ольги Балашової та багатьох інших українських та зарубіжних дослідників, що свідчить про актуалізацію цікавості до даної проблематики у контексті подій, що розгортаються навколо.

Мета статті. Проаналізувати специфіку художніх трансформацій відображення війни в образотворчому мистецтві в контексті різних історичних періодів розвитку людської культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. В усі періоди свого існування людство воювало. На жаль, це залишається безперечним фактом, і всі надії на формування миролюбної свідомості так і не втілилися у життя. Мистецтво, постаючи "лакмусовим папірцем" всіх соціокультурних трансформацій, не могло не відображати ці трагічні періоди людського існування, візуалізувати загальнокультурні принципи ставлення до такого явища, як війна. І якщо ретельно проаналізувати характер образотворчих зображень, перед нами постане картина культурно-історичного світогляду того чи іншого періоду розвитку людської культури з неймовірно важливими акцентами, які дають нам можливість зрозуміти специфіку тієї чи іншої епохи.

Елементи батального жанру ми знаходимо вже у пам'ятках мистецтва давніх цивілізацій. Наприклад,

плита фараона Нармера у символічній формі демонструє перемогу південного Єгипту над північним, завдяки чому відбулось об'єднання цих двох частин у складі однієї держави. Показово жорстокі сцени знищення ворога – відрубані голови, нанизані на списи, груди обезглавлених тіл, показова розправа над полоненим, що демонструє силу Нармера, – все це є свідченням існування у той період на цих територіях культурного принципу східних деспотій, відповідно до якого вся влада зосереджувалась у руках правителя, що вважався живим втіленням божества. Непокора йому рівносільна смерті – жакливій і жорстокій, що показово зображується у мистецьких творах, постаючи ніби попередженням всім тим, хто захоче йти всупереч волі правителя-деспота. Також важливою особливістю подібних зображень, що буде відрізняти їх від наступних культурно-історичних періодів, особливо від давньогрецького, є відповідність мистецьких зображень реальним історичним подіям, які хоча і передані у символічній формі, але не є вигаданими і неіснуючими.

Давньогрецькі зразки рельєфів на фронтонах і фризах архітектурних храмових споруд, образи вазопису також демонструють підвищену цікавість до сцен із зображенням битв та поєдинків міфологічних персонажів, які у метафоричній, але не конкретно-історичній формі відображають доблесть та мужність греків, що уподібнюються божествам. У цьому також проявляється загальнокультурний принцип прагнення до ідеалізації образів, що, наприклад, у скульптурних творах виявляється у створенні загальних ідеалів краси, які не є візуалізацією конкретних постатей, історичних персонажів, а є еталоном, в якому максимально наочно виявляються принципи калокагатії – неодмінного поєднання краси та добра, що було беззаперечним для давнього грека. І лише в елліністичному періоді та у римську добу, коли вже намічався культурно-історичний зсув у бік зміни світоглядної парадигми, мистецтво починає представляти конкретних персонажів – імператорів, воїнів, героїв, демонстрація мужності й величчя яких була частиною імперської ідеології держави. Поодинокі випадки зображення конкретно-історичних сцен ми знаходимо й у більш ранні періоди – знаменита мозаїка, на якій зображена битва між Олександром Македонським і царем Дарієм III, за однією із версій є копією картини, написаної у IV ст. до н. е. Тобто зародження сюжетів баталь-

ного жанру, головною метою якого є фіксація певної історичної події, відбувається вже за часів Античності, й це закладає основи для подальшого масштабного звернення до образів війни з метою їх візуального збереження для прийдешніх поколінь. У давньоримську добу ідея прославлення полководців, цезарів набуває провідного значення, свідченням чому є численні тріумфальні арки з рельєфами, що візуалізують важливі переможні битви римлян на шляху ствердження їх панування й прославлення могутності Римської імперії. Скульптури імператорів вже мають конкретні, реалістичні риси обличчя, типовий образ – це образ воїна, полководця, що надихає своє військо на чергові перемоги над ворогами Римської імперії.

У добу Середньовіччя зображення військових сцен не є превалюючим, оскільки на перший план виходить візуалізація біблійних сцен і мотивів, але все одно у книжковій мініатюрі й декоративно-прикладному мистецтві (ткацтво килимів) ми знаходимо, наприклад, сюжети битв у ході завоювання Англії нормандцями, а також інші фрагменти військових сутичок. Образи перемоги над інfernальними чудовиськами на кшталт змія, якого долає святий Георгій, також набувають значної популярності, символізуючи перемогу Добра над Злом у процесі праведної боротьби, характер зображення якої визначається пануючими у той час культурними орієнтирами.

Доба Відродження вносить свої корективи до характеру візуалізації образу війни, повертаючи до нього принципи реалізму й конкретно-історичності. Наприклад, Паоло Уччелло на своїй картині "Битва при Сан-Романо", що стоїть біля витоків формування батального жанру в живописі, з неймовірним реалізмом й експресією зображує момент битви флорентійців із сієнцями. Ми можемо бачити загромаджені вершниками й простими солдатами простір, всередині якого відбувається смертельна схватка. Вбиті списами коні, людські тіла, енергія люті та ненависті до ворога – все це надає можливість глядачу максимально відчутти психологізм даної сцени. Від формального відображення історичної події митці починають рухатися у бік зображення емоцій та переживань учасників, завдяки чому ми можемо не тільки констатувати факт наявності цієї події, а й відчутти її атмосферу. Таким шляхом йдуть також П'єро делла Франческа, згодом – Леонардо да Вінчі, Мікеланджело та інші титани Ренесансу. Творче змагання між Леонардо та Мікеланджело, які все життя були суперниками, за збігом обставин відбувається у Палаццо Веккйо у Флоренції й полягає у зображенні різних сцен, пов'язаних з битвами за участі флорентійців. Мікеланджело обирає тему перемоги флорентійців над пізанцями, але при цьому, на відміну від Леонардо, робить акцент не на експресії битви, а на моменті купання воїнів у річці, який був перерваний розпачатою схваткою. Художник наголошує на психологічній реакції кожного воїна, рухах їх тіл, що передають миттєву реакцію на небезпеку. Леонардо ж обирає іншу динаміку й інший сюжет – це боротьба двох вершників за стяг у битві при Ангіарі. Динаміка, енергія руху, потужні емоції суперників – все це неймовірно цікавить майстра, який надзвичайно реалістично передає не просто момент історичної події, а робить акцент на внутрішньопсихологічній реакції воїнів, їх пристрасному бажанні перемогти і ствердити свою силу та воїнську майстерність. До батальних сцен потім звертається Тіціан та інші митці цієї доби, що дає нам можливість побачити спільні риси у характері відображення війни і зробити певні культурологічні висновки. Як і у попередні періоди, образотворче мистецтво продовжує відображати стрижневі світоглядні принципи, які панують у конкретно-історичний момент у культурі. Реа-

лізм, героїзація, психологізм, звернення до подій, що дійсно мали місце в історії й демонструють важливі, переломні моменти військових протистоянь, – все це стає маркерами батального жанру в добу Відродження.

У просторі бароко відображення війни набуває ще більш потужної емоційності, а іноді й помпезності, на кшталт творчої манери Рубенса. Класицизм додає надмірного героїзму й пафосності зображенню воєнної доблесті часів Давнього Риму, яким щиро захоплюється, серед інших, Пуссен. Митці XVIII століття прагнуть зануритися в деталі воєнних битв, завдяки чому батальний жанр досягає свого максимального розквіту. Зародження романтизму кардинально зміщує акценти з фактора героїзації на усвідомлення трагізму всього того, що відбувається під час війни. Завдяки офортам і живописним творам Франсіско Гойї ми опиняємось вічна-віч із зворотним боком людської особистості, що жахає нас своєю неприхованою тваринною сутністю і здатністю чинити неймовірно жорстокі, нелюдські злочини. Його серія офортів "Жахи війни" стає справжнім свідком всіх тих безчинств, які вчиняли французькі солдати на території Іспанії. Гойя ретельно фіксує всі деталі жахливих вбивств та знущань, а також передає відчуття психологічної насолоди вбивць від факту свого домінування й можливості безкарно вчиняти злочини.

І цю правду, експресивність відображення жахливого обличчя війни підхоплюють авангардисти початку XX століття, які на собі відчули стихійну, неприборкану і руйнівну силу Першої та Другої світових війн, а також наслідки радянського перевороту. Жахливі сюрреалістичні візії громадянської війни Сальвадора Далі, символічно-експресивні фантазії на тему єврейських погромів Марка Шагала, кубістично-деструктивні візуалізації зруйнованого простору в розбомбленому нацистами іспанському місті Герніка, зображеному Пабло Пікассо, експресивні марення про війну Оскара Кокошки та багато інших потужних творів дають нам зовсім іншу картину війни, візуалізуючи кардинальну зміну світоглядних основ у культурі XX століття.

Кардинально інший принцип відношення до війни демонструє нам мистецтво тоталітарної держави СРСР, яке практично відразу після Жовтневого перевороту стає ідеологічним інструментом боротьби з опозиційним мисленням і фактично повністю перетворюється на пропаганду комуністичних ідей. Теза принесення себе в жертву заради примарного "світлого майбутнього", принцип розчинення власного "Я" в колективному бутті стають основними лейтмотивами радянського мистецтва, що за часи війни активно продукує образ героя, який без будь-яких вагань віддає власне життя заради комуністичної ідеології. І хоча, з одного боку, військова тематика мистецьких творів часів Другої світової війни робить акцент на боротьбі з фашизмом, проти якого повстав весь світ, проте за завісою боротьби з цим злом явно проглядається більш глибока і важлива загальнополітична мета – формування свідомості саме радянської людини, яка в будь-які часи має без роздумів віддати власне життя, якщо партія скаже: "Потрібно!". І якщо західноєвропейські митці роблять акценти на людських стражданнях, трагізмі й жахах, пов'язаних із війною, радянське мистецтво максимально проникне ідейним пафосом мужності та героїзму, що унеможливило демонстрацію будь-яких екзистенційних переживань. Тобто і у даному випадку ми можемо впевнено констатувати, що культурно-історичний контекст, світоглядні орієнтири, що сформувались у різних культурних просторах, максимально впливають і визначають характер і спрямованість мистецької практики, що завжди поставала "лакмусовим папірцем" стану культури.

Як не парадоксально, але українська мистецька практика тоталітарних часів СРСР породжувала унікальні приклади спротиву загальноприйнятим принципам візуалізації комуністичної пропаганди. Наближеність західноукраїнських регіонів до іншого, більш вільного і демократичного світу сприяла формуванню іншої мистецької мови, для якої екзистенційні переживання кожної конкретної людини, трагізм і драматизм буття за часів війни були неймовірно важливішими за пропагандистський пафос та ідеологію. Наприклад, художні твори Євгена Лисика на тему війни вражають своєю глибиною, трагізмом, експресією, примушуючи глядача максимально повно підключатися до долі конкретних учасників цих важких подій, разом із ними відчувати біль, смуток і страждання. Як зазначає Оксана Левицька, аналізуючи виставковий арт-проект "Я Галереї" "Євген Лисик. Драма", «низка робіт 1960–1970-х років занурює в болючі переживання людини нашого ХХ століття, навіть якщо Лисицова "Сівачка" сюжетом на мить нагадає Ван Гогового "Сіача", то роботи поруч повернуть вас у трагізм спустошення, голоду, смертей українських сіл 1930–1940-х років. А відтак й образи біженців, солдатів, полонених, убивць» [Левицька, 2022]. І подібна зануреність в екзистенційні глибини притаманна багатьом представникам українського андеграунду, що на художньому рівні чинили спротив радянській ідеології, відображаючи інший – правдивий та відвертий бік воєнних подій.

За часів вже незалежної України звернення до теми війни набуває особливої актуальності після 2014 року, коли Росія розпочала воєнні дії на Донбасі й відбулась анексія Криму. Теми захисту власної ідентичності, відродження національної самосвідомості набувають неймовірно потужного звучання у творах українських митців. А початок повномасштабної війни проти нашої держави у 2022 році спричиняє, без перебільшення, мистецький вибух, неймовірно потужну реакцію на те, що відбувається навколо, завдяки чому митці сублімують свої внутрішньопсихологічні переживання – страх, біль, страждання, ненависть до ворогів, бажання помсти – у неймовірно експресивних творах, що, як за часів Гойї, стають свідками цих жахливих і трагічних подій. Як зазначає Іван Чернічкін, який провів вибіркове опитування українських митців на тему їх реакції на початок війни, "повномасштабне вторгнення Росії кардинально змінило життя українців, а тих, хто до війни був у вразливого становищі, війна зробила ще більш вразливими. Художники завжди відчують зміни гостріше за інших, і можуть сформулювати сенси там, де інші тільки починають підбирати слова" [Чернічкін, 2022]. Олександр Животков, Матвій Вайсберг,

Петро Бевза, Володимир Бахтов, Олекса Манн, Олексій Владіміров, Олексій Сай, Олександр Янович, Владислав Шерешевський та багато інших сучасних українських митців за цей неймовірно важкий період створюють цілу низку потужних творів, які експонуються у рамках масштабних проєктів, представлених у музеях та галереях України та інших країн світу, представляючи своє бачення й свої екзистенційні переживання, пов'язані з війною, завдяки чому весь світ має можливість побачити правду і відчутти весь трагізм того, що відбувається зараз на теренах України.

Висновок. Отже, ми можемо зазначити, що відображення теми війни в образотворчому мистецтві завжди залежало від культурно-історичного контексту і відбивало стрижневі моменти світоглядних орієнтирів того чи іншого історичного періоду розвитку людства. Мистецтво поставало як свідком трагічних подій, фіксятором злочинів та подвигів, які відбувалися за часів війни, так і виступало каналом сублімації внутрішньопсихологічних переживань митців, завдяки чому відбувалось народження неймовірно потужних, геніальних мистецьких творів, які через століття продовжують демонструвати нам жахливу сутність воєн, застерігаючи прийдешні покоління від здійснення фатальних помилок, ціною яких стають тисячі та мільйони людських життів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Левицька, О. (2022). *Життя як драма: візії Євгена Лисика*. URL: <https://zbruc.eu/node/110800https://www.newyorker.com/magazine/2022/03/21/art-in-a-time-of-war>
- Чернічкін, І. (2022). "Це мрія тепер – просто побачитись, просто жити". Українські художники показують своє мистецтво про війну. URL: <https://zaborona.com/ukrayinski-hudozhnyky-pokazyuyut-svoeye-mystecztvo-pro-vijnu/>
- Bourke, J. (2017). *War and Art: A Visual History of Modern Conflict*. URL: <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/distributed/W/bo27432765.html>
- Schjeldahl, P. (2022). *Art in a Time of War*. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2022/03/21/art-in-a-time-of-warhttps://zaborona.com/ukrayinski-hudozhnyky-pokazyuyut-svoeye-mystecztvo-pro-vijnu/>

REFERENCES

- Levytska, O. (2022). *Life as a drama: visions of Yevhen Lysyk*. Retrieved May 15, 2023. URL: <https://zbruc.eu/node/110800>
- Chernichkin, I. (2022). "It's a dream now – just to see each other, just to live". *Ukrainian artists show their art about war*. URL: <https://zaborona.com/ukrayinski-hudozhnyky-pokazyuyut-svoeye-mystecztvo-pro-vijnu/>
- Bourke, J. (2017). *War and Art: A Visual History of Modern Conflict*. URL: <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/distributed/W/bo27432765.html>
- Schjeldahl, P. (2022). *Art in a Time of War*. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2022/03/21/art-in-a-time-of-warhttps://zaborona.com/ukrayinski-hudozhnyky-pokazyuyut-svoeye-mystecztvo-pro-vijnu/>

Надійшла до редколегії 15.05.23

Svitlana Stoian, DSc (Philos.), Assoc. Prof.
e-mail: sstoian1974@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3975-8524>
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

THEME OF THE WAR IN FINE ARTS: PECULIARITY OF HISTORICAL AND CULTURAL TRANSFORMATIONS

The article analyzes the cultural and historical transformations of the nature of the depiction of the theme of war in fine art. It is noted that art has always responded to changes in worldview paradigms and reflected core value principles of various historical periods of human development. The emphasis of depicting the essence of the war changed from the fixation of specific events that took place in real life to the depiction of generalized metaphorical images with the participation of mythological characters that had no relation to reality and vice versa. In addition, fine art also served as a channel for the sublimation of the psychological experiences of artists who expressed their experiences related to the war through their own works. Thanks to this, powerful ingenious works of art, the relevance of which does not decrease even after several centuries, were created. The article provides a comparative analysis of the nature of the depiction of war in the art of ancient civilizations, antiquity, the Middle Ages, the Renaissance, baroque, rococo, classicism, romanticism, avant-garde art of the beginning of the 20th century, Soviet totalitarian practice as well as in modern Ukrainian art. Thanks to the research conducted, the essence and nature of the transformations, that took place in these periods, are visualized, and the direct correlation of these changes with the state and nature of culture is highlighted.

Special attention is paid to the analysis of the visualization of the theme of war in the Ukrainian fine art of the totalitarian era as well as in modern art. It is noted that Ukrainian artists had creative resistance to totalitarian ideology. This was manifested in the demonstration of the tragic side of war, existential experiences, awareness of the irreversibility of death and the suffering associated with it. Attention is focused on the fact that the topic of the relationship between art and war in the context of cultural studies is rather understudied but in the context of recent occurrences in Ukraine and the world it is gaining more and more popularity, drawing attention of researchers to the analysis of these mutual influences.

Keywords: war, fine art, culture, socio-cultural transformations, modern Ukrainian art, contemporary Ukrainian art.